ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

EPISTOLYARLIK VA UNING BADIIY ADABIYOT BILAN BOG'LIQLIGI

Xolmatova Nigina Abdusamad qizi
E-pochta: niginafayzullaeva4@gmail.com
+998904001026
https://doi.org/10.5281/zenodo.23170473

Abstrakt

Ushbu maqolada maktub shaklidagi yozishmalar – epistolyarlik hodisasi hamda uning badiiy adabiyot taraqqiyotidagi o'rni, poetik funksiyalari va uslubiy imkoniyatlari tadqiq etiladi. Epistolyar janr inson ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va samimiy tuyg'ularini ochib berishning eng ta'sirchan vositalaridan biri bo'lib, badiiy nasrda subyektiv e'tirof va psixologik tahlilni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Maqolada epistolyar shaklning shakllanish bosqichlari, uning sentimentalizm va romantizm kabi adabiy oqimlar bilan uzviy aloqadorligi hamda jahon va o'zbek adabiyotidagi yorqin namunalari tahlilga tortiladi. Shuningdek, maktubning shunchaki muloqot vositasi emas, balki asar syujeti va kompozitsiyasini harakatlantiruvchi muhim badiiy unsurgacha transformatsiyalashuvi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot xulosalari adabiyotshunoslikda epistolyar nasr poetikasi hamda matn psixologizmini o'rganishda nazariy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: epistolyarlik, epistolyar janr, maktub – roman, badiiy adabiyot, psixologizm, sentimentalizm, poetik shakl, muallif va qahramon.

Adabiyotshunoslikda epistolyarlik yoki epistolyar adabiyot - yunon tilidagi "epistole" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, maktub, xat, kundalik shaklida yoziladigan adabiy asarlar va xatlar majmuasini anglatuvchi maxsus adabiy janrdir. Bu atama ikki asosiy ma'noda qo'llaniladi: 1.Badiiy adabiyot janri sifatida - maktub shaklida yaratilgan badiiy asarlar (epistolyar roman, she'riy maktublar, falsafiy maktublar va boshqalar). 2.Ijodkorlarning haqiqiy xatlari va maktublari - adiblar, shoirlar, olimlar, san'atkorlar va boshqa ijod ahli tomonidan yozilgan shaxsiy va rasmiy yozishmalar.

Maktub shaklidagi badiiy asarlar insoniyat tarixining deyarli barcha davrlarida yaratilgan bo'lib, davrlar o'tishi bilan bu janr turli ko'rinishlarda taraqqiy etib kelmoqda. Epistolyar janr faqat badiiy adabiyot bilan emas, balki tarix, falsafa, publitsistika, esseistika va hatto ilmiy adabiyot bilan ham chambarchas bog'liq hodisadir. Ushbu bob epistolyarlik (maktub janri) va uning badiiy adabiyot bilan aloqalarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Unda maktub janrining tarixiy taraqqiyoti, uning badiiy adabiyot bilan bog'liqligi, badiiy-estetik xususiyatlari hamda zamonaviy adabiyotshunoslikda tutgan o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, epistolyar janrning turli adabiy yo'nalishlarga ta'siri, milliy va jahon adabiyotidagi o'ziga xos namoyandalari va ularning ijodi chuqur o'rganilgan.

Hozirgi zamon adabiyotshunosligining dolzarb muammolaridan biri epistolyar janrning badiiy adabiyotdagi o'rni va ahamiyatini aniqlashdir. Bugungi kun nuqtai nazaridan qaraganda, epistolyarlik nafaqat alohida shaxslar o'rtasidagi muloqot vositasi, balki badiiy-estetik qimmatga ega bo'lgan adabiy hodisa hamdir. "Epistolyar asar yoki yozma adabiyot adabiy ijodning eng noyob va samimiy shakllaridan biridir. Bu janr muallifga o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va g'oyalarini yozish orqali ifodalash imkonini beradi"[1]. Epistolyar adabiyot haqiqatan ham inson botin kechinmalarini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Ushbu janr orqali mualliflar o'zlarining eng chuqur his-tuyg'ulari, o'ylari va kechinmalarini samimiy tarzda ifodalash imkoniga ega bo'lishadi. Epistolyarlik va maktublar haqida turli olimlar o'z

[1] Dustmuratov Q. "Epistolyar asarlardagi ziddiyatli uyg'unlik", "Ekonomika i sotsium"-2024.

qarashlarini bildirib o‘tganlar. Jumladan, G.P.Makogonenko: “Epistolyar adabiyot - bu nafaqat shaxsiy muloqot, balki adabiy ijod shakli ham bo‘lib, unda muallifning adabiy mahorati namoyon bo‘ladi”[2] deya yozadi. V.V.Vinogradov esa xatlarni nafaqat tarixiy manba, balki “adabiy fakt” sifatida baholaydi va ularda muallif uslubi, dunyoqarashi, shaxsiy xususiyatlari namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Shuningdek, epistolyarlik adabiyotini o‘rganish borasida Y.M.Lotman epistolyar janrni muloqotning alohida shakli sifatida talqin qilib, uni adabiyotning rivojlanishidagi muhim omil deb hisoblaydi. Epistolyar asarlar ko‘pincha turli personajlarning maktublaridan tashkil topgan bo‘lib, voqealarni turli tomonlama ko‘rsatadi. Bu esa hikoyaga yanada haqiqatga yaqinlik va murakkablik bag‘ishlaydi. Rus va sovet tilshunosi va leksikologiya bo‘yicha maxsus mutaxassisi L.V.Shcherba:“Xatlar til taraqqiyotini o‘rganish uchun bebaho material bo‘lib xizmat qiladi, chunki ular ko‘pincha jonli nutqni va tilning rivojlanish tendentsiyalarini aks ettiradi”[3] deya xatlarning nafaqat adabiyot, balki, tilshunoslikagi o‘rnining ham muhimligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, epistolyar uslubni oraliq (ya’ni o‘rtacha) uslub deya hisoblaydi, chunki u yozma nutqning rasmiy va badiiy uslublari doirasida mavjud bo‘lgan shakl sifatida namoyon bo‘ladi. A.I.Yefimov esa L.V.Shcherbaning fikrini aniqlashtirgan holda, epistolyar uslubning “ijtimoiy munosabatlarga qarab turlicha variantlari mavjud”ligini ta’kidlaydi[4]. Yu.A.Belchikov esa epistolyar uslubni og‘zaki nutqning yozma shakldagi ifodasi, deb hisoblaydi[5]. Rus faylasufi va adabiyotshunosi, til falsafasi, etika va adabiyot nazariyotchisi Mixail Baxtin ham epistolyar janr haqida fikrlarini bildirib, quyidagicha yozadi: “Epistolyar janr - bu dialogik nutqning o‘ziga xos shaklidir. U doimo adresatga yo‘naltirilgan bo‘lib, muloqotning alohida tipini tashkil etadi”[6].

Demak, epistolyar janr o‘quvchiga qahramonlarning fikr, his-tuyg‘u va ichki kurashlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetkazib, an’anaviy uchinchi shaxs hikoyalariga nisbatan yaqinlik va haqiqat hissini kuchaytiradi. Maktublar orqali voqealar individual psixologiya va subyektiv tajribalar nuqtai nazaridan chuqurroq o‘rganiladi. Ushbu shakl voqealarni bevosita personajlarning o‘z ovozlari orqali so‘zlashini ta’minlab, hikoyaning shaxsiy va subyektiv ko‘rinishini yaratadi. Epistolyar shakldagi asarlarda voqealar ko‘pincha birinchi shaxs tilida, ya’ni maktub yoki kundalik egasining o‘z og‘zi bilan hikoya qilinadi. Har bir maktub yoki yozuv muallifining o‘ziga xos ovozi, dunyoqarashi va hissiyoti borligi sababli, hikoya ko‘p qatlamli va murakkab bo‘lib chiqadi. Maktublar hikoya ichidagi “haqiqiy” hujjatlar sifatida taqdim etilgani uchun, o‘quvchi uchun voqealar yanada ishonarli va jonli tuyuladi, bu esa o‘quvchi va matn o‘rtasida kuchli emotsional bog‘liqlikni hosil qiladi. Bunday fragmentar tuzilma syujetda sir, ziddiyat va kutilmagan burilishlar hosil qiladi. Shuningdek, asarning ta’sirchanligi ortadi.

Epistolyar matnlar klassik maktub yozish an’analaridan kelib chiqqan holda, so‘z o‘yinlari, kinoya, istehzo va turli madaniy ishoralardan faol foydalanadi. Epistolyar asarlar ko‘pincha zamonaviy voqelik, tarixiy kontekst yoki madaniy kodlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ushbu shakl nafaqat shaxsiy fikrlarni ifodalash uchun, balki tarixiy voqealar yoki jamiyatdagi muammolarni tanqid qilish vositasi sifatida ham ishlatilgan. Masalan, qadimgi va yangi davr adabiyotida maktublar orqali siyosiy va ijtimoiy masalalar ko‘tarilgan.

Epistolyar janr zamonaviy psixologik romanlarning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Uning o‘ziga xos tuzilishi mualliflarga shaxsiy tajriba va ichki dunyoni batafsil ochish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu janr shaxsiy ifoda va keng jamoatchilik fikrini uyg‘unlashtirishda ko‘prik vazifasini bajaradi. Maktub shaklidagi romanlar afzalligi shundaki, ular qahramonning fikr va his-tuyg‘ularini

[2] Makogonenko G.P. “XVIII asr rus yozuvchilarining maktublari”, 1986, 112-bet.
[3] Shcherba L.V. “Tilshunoslik ocherklar”, 1965, 87-bet.
[4] Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М., 1957.
[5] Бельчиков, Ю. А. Литературный язык / Ю. А. Бельчиков // Русский язык: энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М.: Сов. энцикл., 1979.
[6] Baxtin M.M. “So‘z san’ati estetikasi”, 1979, 241-bet.

muallif aralashuvisiz bevosita taqdim etadi va voqealar rivojini jonli tarzda namoyish etadi. Shuningdek, turli nuqtai nazarlarning taqdim etilishi hikoyaga chuqurlik va haqiqatga yaqinlik beradi. Bu esa syujetga murakkablik, ko‘p qirralilik va hayotiylik bag‘ishlaydi. Masalan, Bram Stokerning “Drakula” romani epistolyar (maktub shaklida) uslubda yozilgan bo‘lib, voqealar turli personajlarning maktublari, kundaliklari va boshqa yozma hujjatlari orqali bayon etiladi. Bu uslub qahramonlarning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini va psixologik holatini chuqur ochib beradi. Har bir hikoyachi o‘z nuqtai nazaridan voqealarni tasvirlab, hikoyaga ko‘p qirrali va murakkab tuzilma beradi. Bu uslub voqealarning realizmi va psixologik chuqurligini oshiradi, o‘quvchiga qahramonlarning ichki kechinmalarini yaqinroq his qilish imkonini beradi. Romanda inson va yovuzlik, hayot va o‘lim, sevgi va dahshat kabi qarama-qarshi tushunchalar o‘rtasidagi ziddiyatlar yoritiladi. Drakula obrazida insonning ichki qorong‘u tomonlari, shuningdek, jamiyatdagi zulm va qo‘rquv ramziy ifoda topadi.

Badiiy adabiyot insonning go‘zallik qonunlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida turli shakl va uslublarda o‘z ifodasini topadi. Epistolyar janr esa bu ifoda vositalaridan biri hisoblanadi. Badiiy asarlarda epistolyar shakl turli ko‘rinishlarda qo‘llaniladi: ba’zan asar to‘liq xatlar shaklida yozilsa, ba’zan personajlar o‘rtasidagi xat almashinuvi asarning bir qismini tashkil etadi. Epistolyar janr namunalarini maktub mualliflari soniga ko‘ra 3 guruhga ajratishimiz mumkin:

- Asar to‘liqligicha bir qahramon tomonidan yozilgan maktublardan tashkil topgan bo‘lsa – monologik epistolyar shakl;
- Asar ikki personajlarning bir-biriga yozgan xat-maktublaridan tashkil topgan bo‘lsa – diologik epistolyar shakl;
- Agar asarda ikki va undan ortiq kishilarning bir-biriga yozgan maktublaridan iborat bo‘lsa – polilogik epistolyar shakl namunasi kabilar.

Monologik epistolyar shaklda yozilgan asarlar sirasiga Gyotening “Yosh Verterning iztiroblari” asari misol bo‘ladi. Ushbu asar to‘liqligicha Verterning do‘stiga yozgan maktublaridan tashkil topgan. F.M.Dostoyevskiyning “Kambag’allar” asari esa diologik epistolyar shaklda yozilgan. Asar Makar Devushkin va Varvara Dobroselovaning bir-birlariga yo‘llagan maktublaridan tashkil topgan. Shuningdek, Xurshid Do‘stmuhammadning “Uch izhor”ning birinchi izhori “Hijronim mingdur mening” qissasi ham ushbu shakl namunasi hisoblanib, unda ikki sevishgan qalbning dil izhorlari xatlar orqali ifodalangan. Ikkinchi izhor hisoblanmish “Men – sensiz, sen – mensiz” qissasi ham mantiqan qaralganda oshiq-ma’shuqaning maktublaridan tashkil topgan bo‘lsada, unda aniq maktub muallifi, unga tegishli bo‘lgan maktub alohida ajatilib, ism bilan muhrlanmaganligi, qabul qiluvchining ham javob maktublarini ajratib olish mushkilligi sabablaridan ushbu qissani monologik epistolyar shakl namunasi deyishimiz mumkin. Polilogik epistolyar shakl namunalari qatoriga Bram Stokerning “Drakula”, Samuel Richardsonning “Pamela” (1740) va “Klarissa yoxud yosh xonimning tarixi” (1748) romanlari misol bo‘ladi[7]. Ushbu shaklda yozilgan asar tuzilishi hikoyaning subyektivligini va ko‘p ovozliligini oshiradi.

Epistolyarlik, ya’ni xat yozish an’anasi va uning badiiy adabiyot bilan bog’liqligi masalasi nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik fanlarida ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu adabiy shakl asarlarning badiiy kompozitsiyasi, obrazlar tizimini ochib berishda va muayyan davrga xos lingvistik xususiyatlarni o‘rganishda muhim vosita ham hisoblanadi. Xat yozish an’anasining badiiy adabiyotdagi ifodalanishi dialog xarakteriga ega bo‘lib, yozuvchi va o‘quvchi, muallif va kitobxon o‘rtasida o‘ziga xos muloqot shaklini yaratadi. Epistolyarlik badiiy adabiyotning o‘ziga xos obrazli tilini, individual muallif uslubini va muayyan davr adabiy tilini anglatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uning eng muhim xususiyati dialog xarakteriga ega ekanligidir, ya’ni xat orqali muallif o‘z o‘quvchisi bilan muloqotga kirishadi, fikr va tuyg’ularini bayon qiladi hamda javob kutadi. Bu dialoglik

[7] . https://www.britannica.com/topic/Pamela-novel-by-Richardson

tabiati badiiy adabiyotda obrazlarning ichki dunyosini va o‘zaro munosabatlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Badiiy adabiyotning asosiy vositasi til bo‘lganligi uchun ham badiiy asar tili, obrazli ifoda mahorati masalasi badiiy adabiyot bilan deyarli bir vaqtda vujudga keldi va rivojlandi. Epistolyar janrda badiiy asar tili alohida ahamiyat kasb etadi, chunki maktub yozish jarayonida badiiy asar tili orqali muallif o‘z fikrlarini, his-tuyg’ularini ifodalaydi. Badiiy asarlardagi xatlarda esa bu jarayon yanada murakkabroq tusga ega bo‘ladi, chunki bunda yozuvchi o‘z personajining nutqi orqali uning xarakterini, ijtimoiy kelib chiqishini, ma’lumot darajasi va boshqa xususiyatlarini ochib berishi kerak.

Epistolyar janrning badiiy adabiyot bilan bog’liqligini o‘rganish tilshunoslik nuqtai nazaridan ham muhimdir. Chunki xatlar tili muayyan davrning adabiy til xususiyatlarini, ijodkorning so‘z boyligi, til vositalaridan foydalanish usullarini tadqiq qilish imkonini beradi. Badiiy adabiyot tilini o‘rganish va tahlil qilishning ham nazariy, ham amaliy masalalari o‘z navbatida tilshunoslar va adabiyotshunoslarni ko‘pdan buyon qiziqtirib keladi. Badiiy asar tilida keng qamrovli til birliklari - fonetik, leksik, grammatik va majoziy vositalarni kuzatish mumkin. Shu bilan birga ijodkorning so‘z boyligidan o‘ziga xos tarzda foydalanishi, morfologik shakllar va sintaktik qurilmalarni tanlashi va boshqa jihatlarida yozuvchining individual uslubi ham yuzaga chiqadi. Epistolyar janr esa bu individual uslubning yanada yorqin namoyon bo‘lishiga imkon yaratadi. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va uslubi haqida ma’lumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining o‘ziga xosligi, muallifning so‘z boyligi, til vositalaridan foydalanish usullari, badiiy tasvir vositalarining til faktlari vositasida aks ettirilishi, umuman, tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat bo‘ladi. Bu jihatdan epistolyar janrni o‘rganish lingvistik tadqiqotlar uchun boy material beradi, shuningdek u adabiy-tarixiy jarayonlarni tadqiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Badiiy tilning belgilovchi xususiyatlari obrazlilik va emotsionallik hisoblanadi. Poetik obrazlar esa fikrni ixcham va lo‘nda ifodalashga, yorqin va umumlashgan tasavvurlar yaratishga, ular orqali muayyan hodisa, fikr va his-tuyg’ularni eslab qolishga yordam beradi. Shu tariqa epistolyar janr orqali asar poetikasi yanada boyiydi, obrazlar tizimi chuqurroq ochiladi.

Demak, maktublar botiniy kechinmalarni izhor qilish, ishqiy munosabatlar, dard va alam kabi his-tuyg’ularni ifodalash, ko‘ngil rozlarini yetkzishning eng maqbul usuli ekan. Bularning barchasi esa sentimental asarlarga xosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dostoyevskiy F.M. 2018. Kambag‘allar. – Toshkent: Davr Press.
2. Dustmuratov Q. 2024. Epistolyar asarlardagi ziddiyatli uyg'unlik. “Ekonomika i sotsium”
3. F.M.Dostoyevskiy tug‘ilgan kunining 150 yilligi. 1971. – Toshkent. Esdaliklar.
4. Qo‘chqorova M. 2009. Maktublar qalb ko‘zgusi. // Jahon adabiyoti 11-son.
5. Щерба, Л. В. Современный русский литературный язык / Л. В. Щерба // Рус. яз. в шк. – 1939. – № 4.
6. Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М., 1957.
7. Бельчиков, Ю. А. Литературный язык / Ю. А. Бельчиков // Русский язык: энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М.: Сов. энцикл., 1979.
8. Гроссман Л.П. Культура писем в эпоху Пушкина // Цех пера: Эссеистика. – М.: Аграф, 2000.
9. Shcherba L.V. “Tilshunoslik ocherklar”, 1965, 87-bet.
10. Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М., 1957.